

STIELZ

Jaargang 4 nummer 3

september 1993

Suikerwerkfabriek Gebrs. Pel

STIEL pleit bij politieke partijen voor industrieel erfgoed

Textielfabriek van Wijk & Co. monument

Tentoonstelling STIEL in Openbare Bibliotheek

Schoenmakerij Zierikzee in de Bakkersteeg in ere hersteld

Colofon

Stielz 4e jaargang, nummer 3

Stielzaken is een kwartaaluitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest, tel. (071) 154470.

Jaarabonnement f 20,- voor vier nummers; losse nummers f 3,75. Donaties kunt u storten op bankrekening 13.84.43.025 of girorekening 10.39.391
ISSN 0928 - 9437

Redactie

Eric-Jan Weterings, Steenschuur 18d, 2311 ET Leiden, tel. 149114
Paul Kop, Groenesteeg 38, 2312 TM Leiden, tel. 125595
Foto's: Niek Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28, 2311 XK Leiden, tel. 149863 of 275001
Druk: Drukkerij Stadhuis & Stadsbouwhuis

Inhoud

Van Wijkcomplex onvoldoende beschermd 3

Suikerwerkfabriek v/h Gebrs. Pel:
een geschiedenis 6

H.D. Tjalsma sluit dossier - Parmentier 13

STIEL schrijft een brief aan Leidse
politieke partijen 14

De Dirk van Eck-Stichting brengt LAVA 15

Schoenmakerij Zierikzee in Bakkersteeg
nieuw leven ingeblazen 16

Diversiola 18

Adressen bestuursleden STIEL

Ing. H.J. Budel, Buizerderf 25, 2251 MS Voorschoten, tel. (071) 619659 (voorzitter)
Drs. H.D. Tjalsma, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest, tel. (071) 154470 (secretaris)
E. Lels, Essenburgsingel 44b, 3021 AR Rotterdam, tel. (010) 4775202 (penningmeester)
E. Adank, Constantijn Huygenslaan 51, 2332 TS Leiden, tel. (071) 769454 (tweede secretaris)
G. Ditz, Boerhaavelaan 162, 2334 EV Leiden, tel. (071) 174553 (secretaris taakgroep selectie)
Dr. T. Dijs
Mr. D.E. Krantz

Omslag: De fabriek van Pel aan de Morsweg
(Foto Gedenkboek Pel Repro Niek Bavelaar)

Vergadering Werkgroep

De volgende vergadering van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden vindt plaats op dinsdag 31 augustus om 14.00 uur in het Leidse Gemeentearchief (Boisotkade 2A). Iedereen is op deze vergadering welkom.
De agenda is als volgt:

1. Opening
2. Mededelingen
3. Kort verslag en besluitenlijst vergadering 8-6-1993 (zie elders in deze Stielz)
4. Leidse Uitdag/Open Monumentendag
5. Project Blauwpoortsbrug
6. Tentoonstelling Parmentier
7. Benadering gemeentelijke politieke partijen
8. Inventarisatie documentatiemateriaal STIEL
9. Stand van zaken bedreigde panden (De "Vooruit" e.a.)
10. Wat verder ter tafel komt
11. Sluiting

H.D. Tjalsma
secretaris

Kort verslag en besluitenlijst vergadering Werk-
groep Industrieel Erfgoed Leiden
8-6-1993

- Stand van zaken bedreigde panden (Parmentier, 'De Vooruit'):

Parmentier: Op 2 april is de sloop van het Parmentier-complex begonnen. Op dat moment was er nog geen besluit van de Raad van State bekend omtrent de wijziging van het bestemmingsplan ter plaatse, waartegen STIEL en anderen beroep hebben aangetekend. Ook was er op dat moment nog geen antwoord gekomen van de gemeente Leiden inzake de bezwaarschriften ingediend tegen de door haar verleende sloopvergunning. In de loop van de maand mei zijn deze antwoorden overigens wel gekomen: zowel door de Raad van State als door de gemeente zijn alle bezwaren op alle punten verworpen. Zoals ook de vorige vergadering constateerde, heeft het na feitelijke sloop weinig zin meer om door te gaan met juridische procedures. De hele Parmentier-affaire heeft tot nu toe bijna vier jaar geduurd. Vragen, die in de vergadering naar boven komen zijn of het zinvol is, gelet op het vrij voorspelbare (?) resultaat, in dit soort procedures zoveel tijd en energie te stoppen en of de gemeente zich eigenlijk überhaupt iets van al dit soort protesten aantrekt. Overigens staat het werkelijk nog steeds niet vast, dat de beoogde nieuwbouw aan de Lammermarkt snel zal kunnen worden gerealiseerd (dat betreft vooral de aanleg van de disco).

Meelfabriek: Deze is opeens weer in de belangstelling geraakt door opmerkingen van de kant van het PIE daarover in de landelijke pers. Duidelijke vooruitzichten zijn hier helaas in het geheel niet. Dat geldt evenzeer voor 'De Vooruit'. Vanuit de vergadering wordt er ook op gewezen dat de gebouwen van Van Wijk aan de Hogewoerd niet

(lees verder op pagina 5)

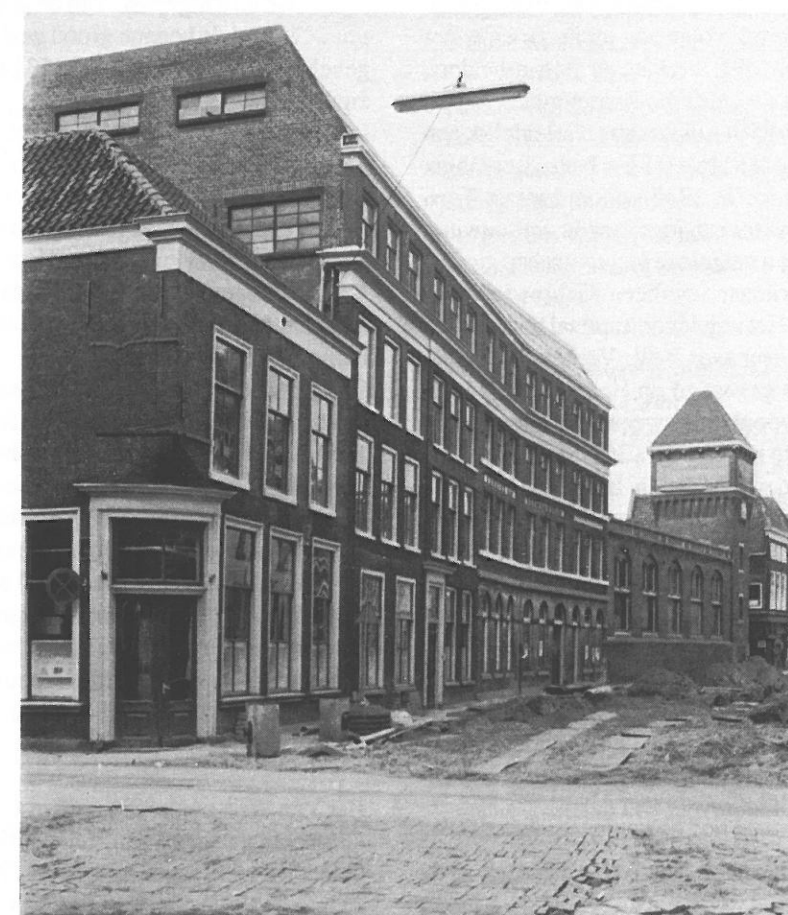
Bedrijfsarchitectuur door de eeuw heen :

Leidsche Textielfabrieken Gebrs. Van Wijk & Co

De Taakgroep selectie van STIEL heeft het complex van de voormalige textielfabriek Van Wijk voorgedragen voor plaatsing op de Gemeentelijke Monumentenlijst. Het Van Wijk complex is gelegen tussen het Levendaal, de Rijnstraat, de Hogewoerd en de Bolwerkstraat. Het is onduidelijk wanneer hier voor het eerste sprake is van textielindustrie. Vast staat dat op Hogewoerd 301 (huidige nummering 149) in 1814 door Daniël Poeliejoe een dekenfabriek werd gevestigd, die na zijn dood door zijn zoon werd voortgezet. Zonder veel succes, zo lijkt het: het aantal arbeiders daalde, en in 1835 werd het bedrijf - toen bestaande uit drie percelen aan de Hogewoerd en één aan het Levendaal - verkocht aan Dirk Benjamin Adrian.

Adrian was fabrikant van greinen en wollen stoffen. Al eerder had hij een pand aan de Hogewoerd gekocht, en later schafte hij ook twee panden aan het Levendaal aan. Zijn bedrijfjes leken voorspoedig te draaien; het aantal ar-

onroerend goed. De panden aan de Hogewoerd en het Levendaal werden in 1841 voor f18.150,- opgekocht door Pieter van Geer en Cornelis Wijn Nobel.

beiders nam toe, en in 1839 maakte Adrian plannen om een stoommachine te plaatsen. Hij kreeg hiervoor toestemming van Gedeputeerde Staten, en zelfs lukte het hem om het College van B en W over te halen hem toe te staan, het afvalwater gewoon in het riool te lozen. De financiering liep echter minder goed. De administrateur van de Nationale Nijverheid wees zijn verzoek om een lening van 60.000 gulden af, waardoor Adrian het niet langer kon bolwerken en failliet werd verklaard. Toen pas bleek dat hij zich vermoedelijk schuldig had gemaakt aan fraude. Hij werd daarvan vrijgesproken, maar duidelijk was wel dat hij een zeer chaotisch financieel beheer voerde. Er werd overgegaan tot publieke veiling van zijn

Pieter van Geer en Cornelis Wijn Nobel

Van Geer en Wijn Nobel hadden het plan om in de panden een fabriek van gebreide wollen goederen te beginnen. Maar het lukte hen vooralsnog niet om de financiering daarvan rond te krijgen, waardoor zij waarschijnlijk pas in 1843/44 hun wollen-stoffen-fabriek konden inrichten. Met 24 werknemers was hun fabriek in dat jaar binnen de Leidse textielbranche een relatief klein bedrijf. De samenwerking heeft niet lang geduurd: in 1846 trad Wijn Nobel uit het bedrijf om voor zichzelf te beginnen. Van Geer zette de wollen-stoffen-fabriek alléén voort, en hield zich daarnaast met diverse andere neringen bezig, zoals houtzagerij en mouterij. Vermoedelijk liepen zijn ver-

schillende bedrijfjes niet echt goed. Het totaal aantal arbeiders liep terug, en in 1863 ging het complex over in handen van de gebroeders Van Wijk.

Gebroeders Van Wijk

Over de vroege geschiedenis van Van Wijk is helaas weinig bekend. Een fabriek werd in 1815 opgericht door W.F. van Wijk. Daarvoor was het bedrijf ook al actief, maar met thuiswerkers. De firma Van Wijk is vermoedelijk rond 1840 opgericht, toen na het overlijden van de oprichter twee broers het bedrijf overnamen. De firma had in 1852 een dekenfabriek in de Vestestraat (hoek Groenesteeg), en kocht steeds meer panden aan in de buurt.

Het valt te verwachten dat de firma kort na de aankoop van de panden tussen Hogewoerd en Levendaal tot verbouwing is overgegaan, maar zeker is dat niet. In 1880 ging Van Wijk over tot het plaatsen van een tweede stoomketel. In de daarop volgende jaren groeide het bedrijf aanzienlijk. In 1891 werkten er 346 arbeiders, waarmee de fabriek na de Leidsche Katoenmaatschappij het grootste textielbedrijf in Leiden was. Geleidelijk aan werden alle panden in het blok bij het bedrijfscomplex getrokken, een proces dat in 1912 voltooid werd. Toen kon worden overgegaan tot een ingrijpende verbouwing. In 1922 is het bedrijf een naamloze vennootschap geworden: "NV Textielfabrieken voorheen Gebroeders van Wijk en Compagnie". Het ingelegde kapitaal bedroeg 1,5 miljoen gulden. Directeur was F.W. Verhey van Wijk. Het hoofdkantoor was gevestigd op Herengracht 44-46. Nummer 44 was het woonhuis geweest van Thomas van Wijk, zoon van W.F. Op Herengracht 36-38 had Van Wijk tot de sloop in 1929 een wolmagazijn. In 1932 veranderde de naam in "Textielfabrieken Gebrs. van Wijk & Co NV", en in 1937 werd dat "Leidsche Textielfabrieken Gebrs. Van Wijk & Co NV".

Omdat de in 1912 gebouwde bedrijfspanden op houten palen waren gefundeerd, vreesde men problemen toen de gemeente in 1935 plannen maakte om het Levendaal te dempen. Daling van het grondwaterpeil zou rotting van de heipalen tot gevolg kunnen hebben. Door middel van een ingenieus systeem werd ervoor gezorgd dat het grondwater onder het complex niet teveel zou dalen.

Nadat Van Wijk de crisisjaren had overleefd bleek na de Tweede Wereldoorlog dat wederom tot verbouwing moest worden overgegaan. In 1946 kreeg het complex de vorm die het tot de recente verbouwingen heeft gehouden. Het ingelegde kapitaal werd in 1948 tweemaal verhoogd; eerst tot 2, later tot 5 miljoen. Enige jaren later ging het bedrijf over tot nieuwbouw van een fabriek op het nieuwe industrieterrein aan de Kanaalweg; in 1955 is Van Wijk op Kanaalweg 161 gevestigd.

In 1950 beschikte het Van Wijk concern over drie fabrieken: een breiwool- en dekenfabriek, een sajefabriek en een dekenfabriek, met een totaal van 957 arbeidsplaatsen. Maar het ging snel bergafwaarts, net als bij de meeste andere Leidse textielbedrijven. In 1957 fuseerde Van Wijk met de sajefabriek van Cranenburgh en Heringa, die toen 214 arbeiders had. In het nieuwe bedrijf, Van Wijk & Heringa, was echter maar plaats voor 592 mensen. De

fusie kon het bedrijf niet redden, en in 1963 kwam het faillissement. De drie onderdelen van het concern gingen ieder hun eigen weg. De dekenfabriek ging in 1964 samenwerken met Zaalberg en de Nederlandse Wolfederatie in Alkmaar. De garenfabriek fuseerde in 1972 eveneens met Zaalberg, dat in 1976 Leiden verliet. De spinnerij fuseerde in 1967 met Clos & Leembruggen, dat in 1978 als laatste textielfabriek Leiden achter zich liet.

In 1912 kreeg architect W.C. Mulder van Gebrs. Van Wijk & Co opdracht tot verbouwing van het complex, dat toen bestond uit acht percelen aan de Hogewoerd die verheeld waren. Op nummers 137 t/m 141 vond nieuwbouw plaats. De nummers 145 t/m 151 werden uitgebreid door er een verdieping op te bouwen. Hiertoef werden de bestaande kappen gesloopt. Van nummer 153 (hoek Rijnstraat) werd de kap gehandhaafd. Alle percelen werden verbouwd en aangepast. Van de gevels van nummers 143 t/m 147 werd de begane grond gesloopt en vervangen; de gevels van nummers 149 t/m 153 bleven vrijwel ongewijzigd.

In 1914 werd een geheel nieuw complex in gebruik genomen, eveneens ontworpen door architect Mulder. De percelen aan het Levendaal, vanaf de Rijnstraat tot de Bolwerkstraat, werden gesloopt en vervangen door nieuwbouw: een geheel in gewapend beton uitgevoerd fabrieksgebouw met aan de rechterzijde daarvan twee gebouwen in metselwerk, waartussen een toegangspoort tot het binnenterrein zat.

Dit complex is in 1988 door de Leidse project-ontwikkelaar Swaak verbouwd en aangepast naar een ontwerp van architectenbureau Van Oerle/Schrama. Het is geschikt gemaakt voor een supermarkt, een snooker-centrum en een grafisch bedrijf; aan het Levendaal zijn op de eerste en tweede verdieping 20 appartementen gebouwd, en in de nieuwe dakopbouw eveneens 20 appartementen, beiden met een middengang. Aan de Rijnstraat kwamen boven het snooker-centrum 10 appartementen. De nieuwbouw aan de Hogewoerd werd verbouwd tot parkeergarage voor de woningen en de in het complex gevestigde bedrijven.

Het Van Wijk complex is een in alle opzichten zeer mooi voorbeeld van de dynamische ontwikkeling van een textielbedrijf in de stad. Door de vele bouwactiviteiten is een neerslag van de ontwikkeling van het bedrijf in het complex af te lezen. Van Wijk was bovendien het laatst overgebleven grote textielbedrijf in Leiden, en was dus een belangrijke sociaal-economische factor in de stad. De Hogewoerd-kant is een voorbeeld van een bedrijfspand dat qua ontwerp is geïntegreerd in een woonomgeving. Het ontwerp heeft bovendien een duidelijk karakter en is levendig.

Aan het Levendaal is meer nadruk gelegd op de fabriek zelf dan op de omgeving. Daar past zo'n fabrieksgebouw met grotere maatvoering dan ook goed, omdat de straat breder is. Het pand aan het Levendaal is wellicht zelfs het enige gebouw in Leiden waar de betonconstructie zichtbaar en herkenbaar is.

Het contrast tussen beide delen is indicatief voor de verandering in opvattingen over architectuur.

Taakgroep selectie

(vervolg van pagina 2)

echt veilig zijn (worden op geen enkele manier beschermd) **Tentoonstelling Parmentier:** Er wordt al hard gewerkt door een werkgroep aan de komende tentoonstelling over het Parmentiercomplex in de Centrale Bibliotheek, waarbij zowel aan de bouw- als de bedrijfsgeschiedenis aandacht wordt besteed. Op het nu braakliggende terrein aan de Lammermarkt zijn archeologische opgravingen gedaan. Getracht zal worden ook de daarbij gevonden voorwerpen bij de tentoonstelling te betrekken.

Heesterboom: Begin juni is de tweede oplevering hiervan geweest. De restauratie is feitelijk klaar: er wordt al weer gezaagd. De aandacht zal zich nu ook gaan richten op de andere Leidse houtzaagmolens De Herder (vlakbij de spoorlijn), die ook gerestaureerd moet worden. Financieel is dat echter nog allerminst rond.

Nieuwe vertegenwoordiger voor STIEL in de gemeentelijke commissie 'Open Monumentendag'

Günther Ditz, de STIEL-vertegenwoordiger in de Open Monumentendag-commissie, is wegens tijdgebrek uit de commissie getreden. De commissie is belast met de voorbereiding en organisatie van de jaarlijkse Open Monumentendag in Leiden.

Op voorstel van de voorzitter van de commissie mw. Petra de Vreede is Carolien Han nu (tevens vertegenwoordiger van STIEL. Behalve voorzitter van de Stichting Diogenes is zij ook voorzitter van het OCEL (Overleg Cultureel Erfgoed Leiden). STIEL is mw. Han erkentelijk voor de taak die zij ten behoeve van onze stichting zal vervullen.

Adreswijziging penningmeester

Per 1 augustus ia Ester Lels, de penningmeester van STIEL, verhuisd. Haar nieuwe adres is **Essenburgsingel 44b, 3021 AR Rotterdam, tel. (010) 4775202.**

Tevens wordt verzocht declaraties van meer dan f 10,- te doen vergezellen van een kassabon, liefst met BTW-vermelding.

Tentoonstelling Parmentier-complex

Van vrijdag 1 oktober tot en met zondag 31 oktober vindt in de Centrale Openbare Bibliotheek een tentoonstelling over het Parmentier-complex plaats. Op deze door STIEL georganiseerde expositie ligt de nadruk op de bouw- en bedrijfsgeschiedenis van dit onlangs gesloopte monumentale complex. Behalve sloopresten (o.a. een gietijzeren zuil) zal er een groot aantal interessante foto's te bezichtigen zijn. Naast de historie van het gebouw is een deel van de tentoonstelling gewijd aan de activiteiten van STIEL. Zoals bekend heeft de stichting zich veel moeite getroost om de karakteristieke Parmentierfabriek voor Leiden te behouden.

Hoogtepunt van de tentoonstelling vormt een **lezingen- en discussiemiddag op zondag 24 oktober van 14.00 tot 16.00 uur.**

**Centrale Openbare Bibliotheek
Nieuwstraat 4 Leiden**

**Openingstijden: ma t/m vr 10.00 - 17.00 u.
19.00 - 21.00 u.
za 10.00 - 16.00 u.
zo 12.00 - 16.00 u.**

In Memoriam Renske Leij

Op 9 juni 1993 is Renske Leij overleden. Renske was vrijwel vanaf de oprichting lid van de werkgroep van STIEL. Zij was Neerlandica en combineerde de zorg voor haar gezin met een later begonnen, en bij haar overlijden bijna voltooide, studie rechten. Veelzijdig als ze was schreef ze daarnaast ook gedichten en een historisch gedenkboek voor de gemeente Den Haag.

Voor STIEL maakte zij in 1987 onder haar meisjesnaam Renske Vijfvinkel een treffend rapport over het bedreigde gemaal "De Vereniging" in Voorschoten. Zij redde daarmee dit stukje erfgoed van bedrijf en techniek van de ondergang, want op grond van dit rapport werd "De Vereniging" op de gemeentelijke monumentenlijst in Voorschoten geplaatst.

Samen met Daan Krantz vormde ze in 1988 één van de koppels die een begin maakten met de stelselmatige inventarisatie van industriële monumenten in de Leidse binnenstad.

Renske had een uitstekende pen, dat bleek uit haar smeuge en intrigerende hoofdstuk "Tieleman en Dros in verduurzaamde levensmiddelen" in de STIEL-publicatie *Leids fabriekaat*. Gegeven haar veelzijdige belangstelling, moest Renske steeds woekeren met haar tijd, maar nog in december 1992, toen ze al ernstig ziek was, heeft ze publiek ontvangen en informatie verstrekt op de lustrumtentoonstelling "Kunst en nijverheid" van STIEL in de Vlietpanden van het Gemeentearchief in Leiden.

STIEL verliest een zeer gewaardeerd en muzisch werkgroeplid. Veel van haar bijdragen hebben een blijvende betekenis en zullen met haar naam verbonden blijven.

Onze deelneming gaat uit naar haar familie die wij veel sterkte toewensen bij het verwerken van het verdriet om het verlies van echtgenote en moeder.

Henk Budel
voorzitter

Werkgever van generaties Leidenaars Firma v/h Gebroeders Pel

In Suikerwerken, Vruchtenpâté's & Limonadesiropen

Leiden industriestad lijkt lang verleden tijd. De textiel-, metaal- en conservenindustrie bepaalden het beeld van de plaatselijke nijverheid, zo blijkt uit de grote reeks publikaties die de afgelopen jaren werden gewijd aan het Leidse industriële verleden. Opvallend afwezig in die terugblikken is de fabriek van suikerwaren van de gebroeders Pel, die bijna zeventig jaar heeft bestaan. Wat Droste is voor de chocolade was Pel voor de borstplaat, de bruidsuikers en andere zoete lekkernijen: een nationaal en internationaal bekende fabriek waar generaties industrie-arbeiders hun brood verdienden. Bijna dertig jaar geleden sloot wat toen Pel Holland heette haar poorten aan de Morsweg, maar voor veel Leidenaars is het bedrijf nog steeds een stuk van hun eigen geschiedenis. "Als je een oudere Leidenaar aanspreekt, is er altijd wel iemand uit zijn familie die ooit bij Pel heeft gewerkt - al was het maar een nichtje in deeltijd."

Het citaat is van een oud-werknemer. Hij en andere betrokkenen staan aan de basis van dit verhaal, omdat schriftelijke bronnen schaars zijn. Het laatste jaar van haar bestaan (1965) was Pel eigendom van een Amerikaanse maatschappij, die probeerde de verouderde fabriek in korte tijd te moderniseren. Toen de investeringen niet snel genoeg vrucht afwierpen werd de zaak na een jaar opgedoekt en verdween de hele inventaris op de schroothoop, inclusief het complete bedrijfsarchief. Zelfs de twee ingelijste portretten van de oprichters van het bedrijf die in het directiekantoor beneden hingen gingen zonder pardon de vuilniswagen in, herinnert zich een oud-werknemer. De Stichting Studentenhuisvesting kocht het bedrijfsterrein, sloopte een groot deel van het complex en bouwde er aan het eind van de jaren zestig een studentenflat, zodat thans weinig tastbaars meer aan de fabriek herinnert.

Pâté's & Siropen

Het is niet precies vast te stellen wanneer de fabriek van de gebroeders Pel is opgericht. Het handelsregister meldt als officiële oprichtingsdatum 1 januari 1900. Veel al langer bestaande bedrijven kozen deze 'mooie' datum omdat het handelsregister pas in 1921 werd ingesteld en de echte oprichtingsdatum niet meer was te achterhalen. De gebroeders Pel waren er overigens snel bij om hun Vennootschap Onder Firma te laten registreren. Op 3 juni 1921 werd de 'Firma Gebroeders Pel, Fabriek van Suikerwerken, Vruchtenpâté's & Limonadesiropen' ingeschreven. Firmanten waren de Leidenaars Hendrik Pel, geboren op 21 augustus 1871 en zijn op 15 augustus 1873 geboren broer Gerardus Hendrikus Pel.

Zij waren de zoons van Jan Pel, geboren in Alphen op 22 november 1836, die zich volgens het bevolkingsregister in oktober 1859 in de gemeente Leiden vestigde als brood- en banketbakker. Aanvankelijk heeft hij een zaak op de Breestraat 110, maar een aantal jaren later verhuist hij naar Hogewoerd 101. In het adresboek van 1866 staat hij daar ingeschreven als banketbakker en in dat van 1893 als dessertwerker. In 1900 is voor het eerst sprake van een Firma Gebroeders Pel Confiseurs-cuisiniers, gevestigd

op Hogewoerd 101. De oprichter is dan een jaar eerder op 16 oktober 1899 al overleden. Acht jaar later staan de gebroeders geregistreerd op Hogewoerd 101, 103, 105 en 109. Een eenvoudige steen in de gevel van nummer 101 met de inscriptie 'Jeanette Pel 28 april 1910' herinnert thans nog aan deze periode. Rond 1915 gaat de Firma Gebroeders Pel naar Morsweg 50, waar de fabriek tot aan de sluiting zou blijven.

De broers verhuisden met hun fabriek mee, naar woonhuizen op Morsweg 36 en 38, maar verder is over hen weinig bekend. Gerardus wordt in een Leids jaarboekje een 'daadkrachtige en humoristische' man genoemd, die in

G.H. Pel (1873 - 1936)

(Foto Gedenkboek Fa. Pel)

zijn jonge jaren door Europa gezworven schijnt te hebben. Over zijn broer Hendrik ontbreken gegevens. De huidige nazaten hebben deze generatie nooit gekend en ook langs andere weg lijkt er niets meer van hen te achterhalen.

In 1922 wordt het bedrijf omgezet in een Naamloze Vennootschap, de N.V. Fabriek van Suikerwerken v/h Gebroeders Pel. Doel van de fabriek is "fabricage van bonbons, suikerwerken, vruchtenlimonade, siropen en zoo voorts, alsmede den handel in deze en aanverwante artikelen (...)." Later wordt het assortiment uitgebreid met "jams en marmelades, diverse wijnen, puddingsausen en puddingpoeders". De nieuwe N.V. heeft een aandelenkapitaal van f500.000,- waarvan f200.000,- geplaatst en volgestort - een voor die dagen respectabel bedrag.

Over de jaren voor de Tweede Wereldoorlog zijn de gegevens verder schaars. Uit verschillende bronnen rijst het beeld op van een bedrijf dat het voor de wind gaat. Een door de fabriek in eigen beheer rond 1930 uitgegeven fotoboekje toont een voor die dagen moderne fabriek. Op de begane grond waren onder meer kantoren, het magazijn, een werkplaats, een fondantmakerij, een kleine inpakafdeling, een stokerij en een tuin aan de achterzijde. Daar stonden aan het Galgewater twee woonhuizen. Op de eerste verdieping waren gehuisvest een inpakkamer, de poederkamer en een fondantmakerij. Een wenteltrap leidde naar onder meer de jamafdeling op de tweede verdieping.

De indeling van het complex veranderde in de loop der jaren weinig, zo blijkt uit een artikel dat in de Volkskrant van 1965 verscheen naar aanleiding van de naderende sluiting: "In de donkere hal, stijl negentiende eeuw, hangen de namen van de personeelsleden op nummer in kaartenbakken aan de muur. Een bak 'mannen' en een bak 'vrouwen'. Boven de kaartenbak van de dames heeft waarschijnlijk een vooruitstrevende geest het bordje 'vrouwen' weggehaald. Waarschijnlijk is dat het enige wat in die hal veranderd is sinds de eerste heer Pel aan het eind van de vorige eeuw de ouderlijke woning verliet om fondant te gaan maken." (...) Suikerwerker Jan Misée bevestigt dat beeld in hetzelfde artikel. Hij is dan 51 jaar in dienst. "Sinds ik als jongen van twaalf bij Pel kwam, is die ingang inderdaad niet veel veranderd. De fabriek zat toen nog in één huis, later zijn er andere huizen bijgetrokken."

Borstplaat

Echt efficiënt kon er in het doolhof van gangetjes en trapjes niet worden geproduceerd, maar dat was lange tijd geen groot probleem. Pel stond voor grotendeels handgemaakte kwaliteitsproducten, die in de betere winkels werden verkocht, zoals Meeuws in de Breestraat en M.A.M. van Noort in de Doezastraat. De firma beperkte zich overigens niet alleen tot de locale of Nederlandse markt. De suikerwaren vonden hun weg naar onder meer België en Engeland. Ingeblikte en dichtgesoldeerde blikken werden geëxporteerd naar Nederlands Indië, zo weten oud-werknemers te vertellen. Schriftelijke gegevens daarover ontbreken echter.

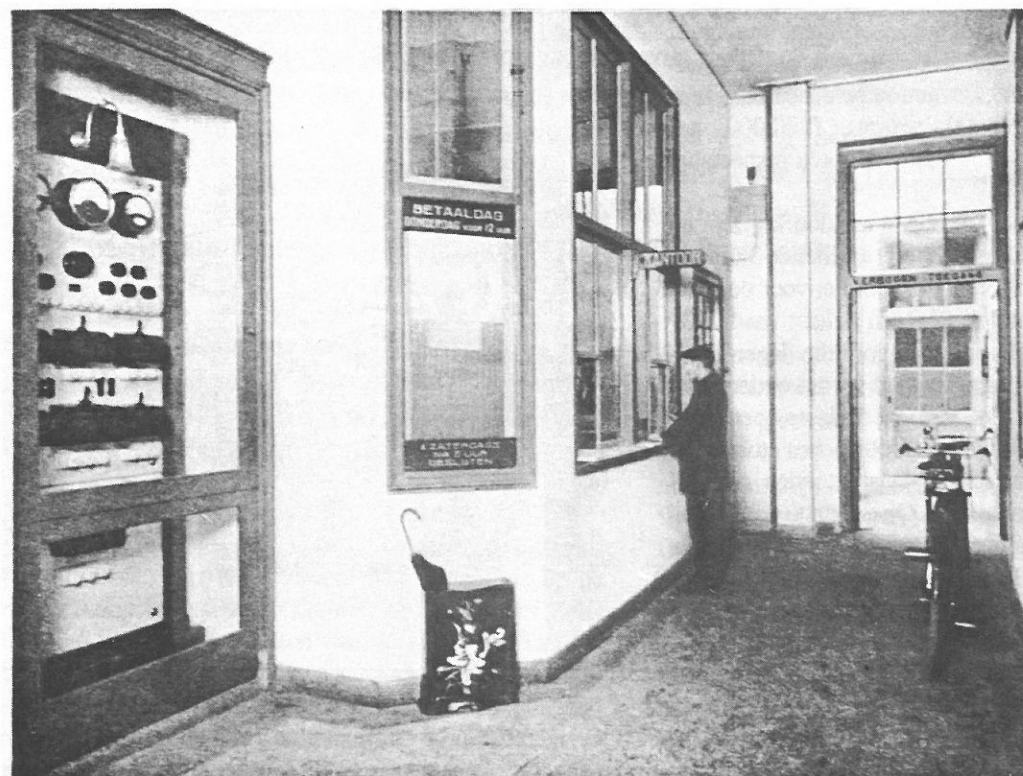
Bekend voor de oorlog waren al de doosjes borstplaat,

eerst van karton en later van hout. Af en toe duiken deze nog op rommelmarkten in de Leidse regio op, waar verzamelaars er grif tientallen guldens voor betalen. Een van de andere schaarse nog bewaard gebleven attributen uit de vooroorlogse jaren is een grote lederen map waarmee vertegenwoordigers op pad gingen naar de klanten. Daarin zijn op grote kartonnen vellen etiketten van doosjes en andere verpakkingen geplakt die een aardig beeld geven van het uitgebreide assortiment uit die jaren. Goedkoop waren de lekkernijen niet, zo blijkt uit een bijgevoegde prijslijst. Zo kostte een insteekdoosje roomborstplaat 40 cent.

"Wie Pel zegt, zegt borstplaat," is de reactie van veel oud-werknemers, gevraagd naar hun herinneringen. De Leidse borstplaat was vooral tijdens de feestdagen in de winter een veelgevraagd artikel. Het recept en de bereidingswijze zouden tot aan de sluiting als een groot geheim zorgvuldig worden gekoesterd. De eerder genoemde suikerwerker Misée herinnerde zich in 1965 het volgende: "Toen ik bij Pel begon deden we natuurlijk nog haast alles met de hand. Je had een klein pannetje op een gasstelletje. Daarin je suiker en je siroop en dat goed aantrekken. Dan met de hand uitgieten, door een trechter in de vormpjes. Die vormpjes liggen in de stijfselpoeder. Nee, daar gaat het fondant echt niet naar smaken hoor, het is gewone droge poeder en dat werd er de volgende dag met een handblaasbalg zorgvuldig afgeblazen. Dan zag je d'r ook dat niet meer op. Dan ging de fondant een nacht in de suikersiroop. De volgende dag liet je de overvloedige suiker uit het bakje lopen en dan was het klaar."

Na de oorlog werd de produktiewijze voor een deel gemechaniseerd. De borstplaat werd gegoten in rubberen matten en in vormpjes geperst in bakken witte poeder. Toch bleef de werkwijze tot het laatst toe erg arbeidsintensief, herinneren verschillende werknemers zich. Zo werden de fondantsnoepjes gemaakt uit gipsen modellen, gemonteerd op een plank van ongeveer één meter bij vijftig centimeter. Deze modellen werden in een bak met

Entrée en kantoor in de jaren twintig

(Foto Gedenkboek Pel, ca. 1930)

poeder gedrukt, waarna de plank met de hand werd teruggehaald. Om een figuur te maken dat uit drie delen bestond waren drie planken nodig. Een oud-werknemer heeft bij de liquidatie nog een aantal gipsen modellen gered uit de inboedel, maar net als zijn oud-collega's kan hij er weinig méér over vertellen. "Een groot deel van dat materiaal werd na de oorlog niet meer gebruikt. Er is niemand meer die er nog wat over kan vertellen."

Generaties

Vanaf de oprichting was Pel een onderneming waar geen cent kapitaal van buiten de familie in werd gestoken. De eerste directieuren zorgden er zelfs uitdrukkelijk voor dat ze elkaars geld niet over de balk konden smijten: "Artikel 6 der acte van vennootschap bepaalt dat bij aankopen etc. boven 500 gulden beide handtekeningen worden vereist". Voor procuratiehouders geldt zelfs dat zij vaste goederen niet mogen "vervreemden of bezwaren". Ook later krijgen leidinggevende functionarissen van buiten de familie nooit veel zeggenschap. "Vreemd geld zat er niet in, het was alleen van de familie," weet mevrouw J.J. Pel, de weduwe van C.G. Pel, een directeur van de volgende generatie. "Dat wilde mijn man per sé niet." Die volgende generatie Pel doet zijn intrede in 1929, als de op 28 maart 1903 in Leiden geboren Jan Pel in het

bedrijf komt. Een jaar later wordt hij benoemd tot directeur. Zijn neef Abraham (Leiden, 20 december 1903) volgt hem snel: na een jaartje op proef als procuratiehouder wordt hij in 1931 directeur, maar in 1936 treedt hij al weer af na een conflict over het te voeren beleid. Hij gaat zijn geluk beproeven in 'Nederlandsch Oost Indië'. Ook broer Dirk Pel vertrekt naar 'de Oost', zonder ooit in de fabriek actief te zijn geweest. Wel krijgt hij een pakket aandelen.

Dat de fabriek voor de oorlog goede zaken doet blijkt ook uit het feit dat de directieuren G.H. Pel en J. Pel in 1934 allebei naar het sjieke Wassenaar verhuizen. Twee jaar later treedt Hendrik terug als directeur en een paar maanden daarna overlijdt zijn broer Gerardus Hendrikus op 62-jarige leeftijd. In het Leids jaarboekje van 1936-1937 verschijnt de al eerder genoemde necrologie waarin hij uitbundig wordt geprezen. Dankzij zijn inspanningen lukte het om "het in eigen kring gewaardeerde product, niet al-

leen tot land-geneugt te maken, neen, ver over de grenzen vond het een gewillige afname, dank zij de stuwende kracht van den ontslapene". "Wat Pel deed was accuraat, grondig overdacht en af. Niemand klopte tevergeefs bij hem aan, hart en beurs waren wijd geopend, daar waar de nood drong."

Patriarchen

Veel meer is er niet overgeleverd van de eerste generatie fabrikanten, maar hun opvolgers staan veel oudere Leidenaars nog helder voor de geest. Naast Jan komt Cor (Cornelis Gerardus, Leiden 24 maart 1913) in de zaak. De laatste begint in 1937 als commissaris en later wordt ook hij directeur. Dat blijft hij samen met zijn zwager tot de sluiting in 1965.

Leidenaar G.M. Steenbergen kwam in 1940 als veertienjarige jongen achter de gietmachine in de suikerwerkerij en hij is niet de enige die zich zijn werkgevers herinnert als fabrikanten die hun bedrijf als strenge patriarchen bestuurden. "Jan en Cor Pel waren de baas, je mocht nooit zomaar hun kantoor binnenkomen. Ze liepen de hele dag door de fabriek, stiekum te kijken door bovenruitjes of je niet snoepte. En als je dat deed dan kreeg je een schop onder je kont, dan kon je gaan." Toch hadden zij ook oog voor de kleine noden van 'hun' personeel. Steenbergen:

"Ik reed een tijdje op een bakfiets, maar daar had ik geen zin meer in. Ik zei dat ik dat niet langer kon doen, omdat ik geen schoenen had. Kreeg ik van Cor Pel een nieuw paar." De weduwe van Cor Pel herinnert zich dat nooit over geld werd gesproken. "Dat ging altijd heel geheimzinnig, alles zat altijd achter slot en grendel. Op de fabriek zat boven het directiekantoor een rood lichtje. Als dat brandde mocht er niemand naar binnen. Er mocht eens een blad openliggen..."

Eind 1940 breidt de fabriek haar activiteiten uit. "In het bedrijf worden thans ook gefabriceerd Jams en Marmelades, diverse wijnen, puddingsausen en puddingpoeders," meldt het handelsregister. Waarschijnlijk om belastingtechnische redenen wordt de fabriek in 1942 omgezet in een commanditaire vennootschap, met een kapitaal van ruim f130.000,-.

Steenbergen herinnert zich de fabriek in die jaren als 'een leuk bedrijf': "Je werd door het personeel gedoopt als je kwam werken. Je werd vastgebonden aan een houten rek en dan ging je het Galgewater achter de fabriek in. Dat gold alleen voor het fabriekspersoneel, daar hadden de mensen van kantoor niks mee te maken. In de fabriek liep bijna iedereen op klompen, want je schoenen gingen snel kapot omdat alles onder een dikke laag suiker zat. Eén keer per jaar werd alles schoongespoet en daarna liep je weer op beton."

De schaarste liet zich in de loop van de oorlog steeds sterker voelen. Steenbergen: "Het werd steeds een beetje minder en er werd ook steeds meer gestolen, want je had niks te eten. Ik ben een keer bijna betrap, ze hebben me niet gevonden doordat ik uit het raam ben gaan hangen. Alles werd in die oorlogsjaren 's nachts door twee man personeel bewaakt, maar dat hielp weinig. Je kon geen rotter personeel dan eigen personeel neerzetten, want dat wist de weg. De ondergrondse heeft nog een keer 's nachts alle suiker weggehaald: kwamen ze met een bootje over het Galgewater naar de achterkant van de fabriek en aan de voorkant met een auto."

Staking

Na de oorlog worden beide directieuren gevangen gezet in de Doelenkazerne, op verdenking van lidmaatschap van de NSB. Op 21 maart 1946 worden ze vrijgelaten en voorwaardelijk buiten vervolging gesteld. Een van deze voorwaarden is 'de betaling van een hoge boete,' zo meldt het Leidsch Dagblad. De fabriek staat sinds juni 1945 onder toezicht van notaris J.C. van Eck, als "beheerder krachtens het Militair Gezag", zo valt te lezen in het handelsregister. Hij beheert ook het privé-vermogen van de beide directieuren, tot eind september 1946. Sinds 1 augustus van dat jaar mogen Jan en Cor Pel weer terugkeren in hun oude functie, maar dat heeft nogal wat voeten in de aarde. Een gesprek tussen kantoorpersoneel en directie in maart leidt al tot een botsing, waarna Van Eck nog een paar maanden beheerder blijft. Een nieuw gesprek begin augustus leidt ertoe dat het kantoorpersoneel, zeven man sterk, dreigt te staken als de jongste vennoot in de zaak terugkeert. Cor Pel wordt onder meer 'een uiterst agressieve houding' verweten. Tegen de terugkeer van Jan Pel bestaat geen bezwaar. Op 13 augustus breekt die staking inderdaad uit. Het Leidsch Dagblad doet verslag

van het gebeurde en geeft de directie uitgebreid de gelegenheid zich te verdedigen. Volgens Jan en Cor Pel is de staking het gevolg van een roddelcampagne van twee procuratiehouders. Een van hen heeft "practisch niets onbeproefd gelaten (...) om afbreuk te doen aan het aanzien en prestige van mr. C.G. Pel." Zij zou het kantoorpersoneel onder zware druk hebben gezet te gaan staken. Twee van de zeven stakers hebben immers de directie steeds gewaarschuwd voor de roddelcampagnes en twee anderen kennen de directieuren niet eens, omdat ze tijdens hun afwezigheid in dienst kwamen.

Met de verklaring in de krant verklaren Jan en Cor Pel de zaak afgedaan: "Inmiddels hebben wij onze maatregelen genomen, waar nodig, in overleg met de bevoegde instanties." Hoe het werkelijk afliep is niet duidelijk. Ruim 47 jaar na dato ligt deze zaak nog steeds gevoelig. Bijna niemand van de personen die voor dit artikel gegevens aandroeg kon zich iets van de zaak herinneren. G.M. Steenbergen is een van de weinige uitzonderingen. Volgens hem wist het fabriekspersoneel niets van het NSB-verleden van de directie. "Daar hebben we nooit wat van gemerkt, dat was voor iedereen een verrassing." De terugkeer van Jan en Cor Pel was volgens hem dan ook geen probleem. "Ze hadden niks gedaan, dus daar werd verder niet over gepraat."

Een paar jaar later, in 1949, wordt in Hillegom een filiaal geopend, maar het is niet waarschijnlijk dat dat lang heeft bestaan. Geen van de voor dit artikel ondervraagde personen kan zich er iets van herinneren. Uit het handelsregister resteert alleen een oprichtingsakte.

In of kort na de oorlog kwam D. Onvlee als bedrijfsleider in dienst. Hij zou tot het einde aan het bedrijf verbonden blijven en veel oud-werknemers herinneren zich hem als de man die de werkelijke leiding van de fabriek had. De gebroeders Pel waren weliswaar iedere dag in de fabriek aanwezig, maar wat ze de hele dag deden onttrok zich aan de waarneming van de meeste mensen. Het lijkt alsof de directieuren tegen wil en dank in de fabriek verzeild waren geraakt en zich er niet echt intensief mee bemoeiden.

"Mijn man zat met tegenzin in de zaak," herinnert de weduwe van Cor Pel zich. "Hij was nooit zo openhartig over de fabriek. Je had niet zo veel te kiezen vroeger, zeker niet kort na de oorlog toen er weinig banen waren. Als je

een fabriek had, dan had je iets. Later behoorden wij zelfs tot de rijken - als je ziet wat we ons toen allemaal konden permitteren."

Kistjes

"Ik maakte grafieken hoe de omzet van bepaalde artikelen was, maar daar hadden ze allebei nauwelijks interesse voor," herinnert zich H. van der Vet. In het begin van de jaren vijftig kwam hij in dienst als assistent van Onvlee, met wie hij jarenlang een twee-eenheid zou vormen.

"Onvlee en Van der Vet runden samen de tent," verwoordt een oud-werknemer het beeld dat veel mensen hadden. Onvlee is jaren geleden al overleden, maar Van der Vet kan zich de gang van zaken in 'zijn' bedrijf nog levendig voor de geest halen. "Wij vroegen ons ook wel eens af wat de directie uitvoerde. Heel vaak brandde het rode lampje boven het kantoor, dan mochten we weer niet naar binnen."

Van der Vet verzorgde de produktieplanning, maar hield ook toezicht op het schrijven van de zogenaamde werkkaarten, iets wat elke avond gebeurde. Er stond op aangegeven wat iedere werknemer de volgende dag moest presteren terwijl ook het werk van de vorige dag werd gecontroleerd. In het begin van de jaren vijftig was een externe kracht ingehuurd - iedereen herinnert hem zich als 'de econoom' - die nauwkeurig vastlegde hoe lang alle handelingen duurden. Hoewel de produktie enigszins was gemechaniseerd, werd het meeste inpakwerk nog met de hand gedaan. Sinds de oorlogsjaren werkten gemiddeld zo'n zeventig à tachtig mensen bij Pel, maar exacte gegevens daarover ontbreken.

"Fondantsnoepjes werden door de inpaksters met de hand afgewerkt", vertelt mevrouw H.C. Fortrie. Zij werkte twaalf jaar op de inpakafdeling, waarvan de laatste vijf jaar tot de sluiting als cheffin. "Ik herinner me kerstmannetjes waar een zwart mutsje op moest. Er zat ook nog iets roods aan en dat moest allemaal met de hand worden geverfd. Ook het inpakken gebeurde met de hand. Je had van die luxe doosjes, daar legde je bijvoorbeeld vruchtenschijsjes in twee lagen in, daar trok je cellofaan overheen, je deed er een plakker van het bedrijf op en soms ging er ook nog een strik overheen. Zo werd alles tot het laatst toe gedaan." De roomborstplaat en de Leidse 'gladde' suikerborstplaat ('hun beste artikel, ik heb het nooit meer zo lekker geproefd') ging in de bekende houten kistjes met gekleurde opdruk die het handelsmerk van Pel waren. "Je had ze in verschillende kleuren, die legde je in rijen in de kisten." Hoe lekker de spullen ook waren, snoepen was snel over. "Je stond er de hele dag in en we konden zelf goedkoop spullen kopen waar een stukje af was."

Mevrouw F. den Hoed-van Dijk kwam in 1949 als 14-jarig meisje op de inpakafdeling werken. "Ik kwam van school en er moest gewerkt worden, van acht uur tot half één en van één uur tot tien over vijf en op zaterdag van acht tot één uur." Ze bewaart goede herinneringen aan de fabriek:

"Met zo'n twintig meisjes zaten we boven in twee grote kamers van wat vroeger herenhuizen waren geweest. Het was er hard werken, maar wel heel gezellig. De hele dag stond de radio aan en dan zongen wij mee met de arbeidsvitaminen."

Ook zij herinnert zich hoe arbeidsintensief het inpakwerk was. "Alles werd met de hand gedaan, tot en met het snijden van het papier en het vastnieten van de kistjes toe. Alleen het drukwerk werd uitbesteed. We hadden bijvoorbeeld pepermunt, dat werd in een papiertje in een houten malletje gedaan en dat werd dan dicht gemaakt. Ik vulde meestal dozen met bonbons en borstplaat. Die moest je op kleur in rijen leggen met een papiertje ertussen. De borstplaat had je in grote bakken naast en voor je staan, daar kon je niet bij zitten. Dat mochten alleen de ouderen, de jongeren moesten staan. Borstplaat, kerstkransjes, alles werd per laag gewogen, eerst de onderlaag en dan de bovenlaag. Soms moest je aan de zijanten nog een beetje bijvullen om aan het gewicht te komen. De doosjes vulde je op met papiersnippers en daar ging een papier overheen. Over de bovenste laag ging een kanten papiertje. Je had ook verpakkingen die bol liepen, dan maakte je eerst een prop van papier en daar ging dan de snoep omheen. Iemand anders deed er cellofaan over. Dat deden de dames, dat mocht je pas doen als je er een paar jaar had

Mevrouw Fortrie, sneeuwmannetjes vervend

(Foto collectie H. van der Vet)

gewerkt want dat was zittend werk. Als laatste ging er altijd een goudkleurig bandje overheen met een sticker met de naam Pel."

Reclame

Ook de gemechaniseerde produktie van allerlei soorten suikerwerk was erg bewerkelijk, zoals bijvoorbeeld die van de bekende frambozen-bramen snoepjes. In verschillende ketels werd laagje voor laagje kleurstof toegevoegd die zich hechtte aan de suikerkorrels. Bij de fabricage van rumbonen werd onder een drukpers gekookte suiker met rum in vormpjes gegoten. Dat materiaal ging een paar uur een stoof in om de buitenkant hard te laten worden. Daarna ging het de poederkamer in, waarna de poeder voorzichtig werd uitgezeefd en schoongeblazen. Suikerborstplaat, advocaatjes, koekjes, fondant - alles wat de poederkamer in ging werd op dezelfde omslachtige manier behandeld.

Investerings waren volgens Van der Vet dan ook dringend nodig: "Je kon op je vingers natellen dat het niet goed zou gaan. In de loop der jaren voelde je als het ware het zwaard van Damocles steeds dreigender boven je hoofd hangen, maar de directie had geen oog voor die problemen. Als je er wat van wilde zeggen brandde het rode lampje weer boven de deur." Ook reclame maken was volgens Jan en Cor Pel niet nodig. De fabriek maakte immers eerste klas spullen die zichzelf verkochten. Een mening die overigens door de meeste personeelsleden werd gedeeld. Voor Steenberg was de gang van zaken in het midden van de jaren vijftig al reden om een andere baan te zoeken. "We dachten allemaal dat het nog goed ging met de fabriek, maar via via hoorde ik van een accountant dat dat al lang niet meer het geval was."

De gebroeders Pel toonden zich dan misschien weinig betrokken bij hun bedrijf, ze namen wel af en toe het initiatief om nieuwe produkten aan het assortiment toe te voegen. Dat werd meestal geen succes, meent Van der Vet. "We hebben een tijdje wijn gemaakt, maar dat was een fiasco. De wijn was prima, maar ze hadden geen afzetgebied. Een waarzegster, een kennis van de directie, had ze gezegd dat ze nootmuskawijn moesten maken. Die flessen stonden er maar. Uiteindelijk dronken de arbeiders ze leeg en piesten ze weer vol, want het was toch dezelfde kleur. Ook hebben we een tijd lang een soort toffees gemaakt, dat was een hobby van de jongste directeur. Dat ging maar door. Je kon geen kast opentrekken of de toffees rolden naar buiten." De bedrijfsleiding aanspreken op deze wat merkwaardige gang van zaken had volgens Van der Vet geen zin. "Ze gingen toch gewoon hun gang."

"Ze wilden de kwaliteit blijven handhaven," herinnert mevrouw J.J. Pel zich. "Er werd duur gefabriceerd en onvoldoende geïnvesteerd, dat moet ik eerlijk zeggen. De naam Pel was een begrip. Wij vonden het al minder worden toen de borstplaat niet meer in poeder werd gestampt, maar in rubberen matten werd gegoten. Het produkt zag er niet meer zo mooi glad uit als we gewend waren."

Door verhalen van verschillende werknemers lijkt het beeld te ontstaan van een bedrijf in verval met twee wereldvreemde directieuren. Dat is echter overdreven,

meent Van der Vet. "De gebroeders Pel waren geen kwaai lui, maar wel een beetje bijzonder. Verder was het een prima bedrijf, ik heb er een heel plezierige tijd gehad. Wij - Onvlee en ik - hadden een normale verhouding tot de directie, er was geen sprake van afstand." Die was er wel ten opzichte van het fabriekspersoneel. Uit hun herinneringen spreekt dan ook nog een vanzelfsprekend respect voor de 'hoge heren' die de fabriek bestierden.

"Met die Pellen was niet veel te beginnen hè," verwoordt mevrouw Fortrie dat gevoel. "Het waren echt directies."

"Je zag ze weinig, Jan en Cor," vult mevrouw Den Hoed aan. "Ik vond het arrogante figuren, het waren echte heren in driedelig pak. Je rook ze altijd van verre aankomen vanwege de sterke after shave lucht die ze om zich heen hadden. In het directiekantoor kwam je niet, daar had je niks te zoeken. De directeur, daar keek je huizenhoog tegenop. Als ik dat vergelijk met waar mijn dochter nu werkt, daar noemen ze de directeur bij zijn voornaam." Mevrouw Pel herinnert zich de verhouding tot het personeel als "afstandelijk." "Mijn man en Jan waren niet slecht voor de mensen, daar waren ze te beleefd voor. Vroeger was er op fabrieken niet zo veel onvrede. De mensen waren tevreden en ze hadden het geloof ik wel goed. Ik heb nooit iets gehoord over narigheid met het personeel. Veel mensen bleven er lang werken. Ik heb het meerdere keren meegemaakt dat iemand veertig jaar aan de fabriek was. Dat waren de enige keren dat ik er kwam, helemaal opgetut."

"Het was niet dat je zegt streng," herinnert mevrouw Fortrie zich. "Aanvankelijk moest je zelf koffie meenemen, maar naderhand kregen we dat van de directie. 's Morgens en 's middags hadden we een kwartier pauze en tussen de middag van half één tot één uur."

In de na-oorlogse jaren had Pel een personeelsvereniging. Een van de hoogtepunten was het opvoeren van een toneelstuk in De Burcht. Ook maakte het personeel reises. "We zijn met bussen een paar keer een weekeinde naar Valkenburg geweest, dat was alleen voor dames," vertelt mevrouw Fortrie. "Daar had je dan een heel jaar voor gespaard."

Naast de korte staking uit 1946 was er in het begin van de jaren zestig nog een 'arbeidsconflict'. Van der Vet: "Dat ging over de vraag of je al of niet een doosje borstplaat in je kerstpakket kreeg. Dat was allemaal snel gesust." Ook de lonen lijken geen aanleiding tot onrust te zijn geweest. Voor zover bekend betaalde Pel netjes de CAO-lonen en als een werknemer meende recht op iets extra's te hebben dan kon hij dat aankaarten bij de bedrijfsleiding. Ook werkten er veel mensen in deeltijd, vooral op de inpakafdeling. In de zomermaanden werkten er vaak studenten, die werden ingezet bij de produktie en het verpakken van de Leidse borstplaat, die pas aan het einde van het jaar veel werd verkocht.

Haar eerste loon is mevrouw Den Hoed nog goed bijgebleven: "Ik verdiende 9,72 per week, dat was het loon voor een 14-jarige. Tot mijn 18e jaar had ik een arbeidskaart, daarop moest je zegeltjes plakken voor de Raad van de Arbeid. Iedere week kreeg je een bonnetje voor het ziekenfonds, dat moest je aan de fondsbode geven en dan kreeg je een stempel op je ziekenfondskaart." Uiteindelijk

werd ze ontslagen omdat er geen werk meer voor haar was. "Ik had weekloon, dus dat betekende dat je elke week ontslagen kon worden."

Ook volgens mevrouw Fortrie zat het met de lonen wel goed. "Ik zat er voor vast, ik had een goed loon. Je had veel vrouwen die los werk deden, die werden per uur betaald. Als je het vergelijkt met andere bedrijven dan zat er weinig verschil tussen. Naast ons zat de conservenfabriek van Nieuwenhuizen, daar zat je altijd in de natte zool. Daar hadden wij geen last van. Ik had leuk werk, steeds wat anders."

fabriek over te nemen. Ik geloof dat ze er f450.000,- voor hebben betaald." Naast het gebrek aan investeringen heeft volgens hem de invoering van de vijfdaagse werkweek aan het begin van de jaren zestig de fabriek in moeilijkheden gebracht. "Bepaalde produkten zoals de vruchtenkoekjes moesten een nacht overstaan om te kristalliseren. Daar moest je vrijdagochtend al rekening mee gaan houden, omdat je de zaterdagochtend niet meer kon gebruiken om in te pakken."

Jan en Cor Pel blijven nog aan tot maart 1965, als zij het veld ruimen voor een door de Pet Milk Company aange-

De inpakafdeling

(Foto collectie H. van der Vet)

Pet

In december 1964 berichtte het Leidsch Dagblad enthousiast over vier jubilarissen die er samen 200 jaar trouwe dienst bij het bedrijf hadden opzitten. Loco-burgemeester S. Menken en de beide directeurs spreken bij die gelegenheid lovende woorden. Er lijkt geen vuiltje aan de lucht. Een jaar eerder is het bedrijf dan al overgenomen door de Pet Milk Company uit de VS. Pel is omgezet in een naamloze vennootschap die onder de handelsnaam Pel (Holland) N.V. opereert.

In hun hervormingsdrift wilden de Amerikanen aanvankelijk ook de naam Pel overboord gooien, tot verontwaardiging van de familie en veel personeelsleden. "Ze wilden de naam 'Pet' gebruiken. We hebben hemel en aarde bewogen om de naam 'Pel' te behouden," herinnert C.G. Pel zich, de zoon van de directeur. Aanvankelijk wilde ook hij de fabriek in: "Dat werd me door mijn vader afgeraden. We hikten tegen de rode cijfers aan en verkoop aan de Amerikanen was eigenlijk noodzaak. De dollar was erg duur, dus het was voor hen relatief goedkoop de

stelde directeur. De Amerikanen investeren fors in het bedrijf en ontslaan in 1965 vijftig mensen, maar deze drastische maatregel heeft onvoldoende effect. Vooral door de grote verschillen in vloerhoogte blijkt het moeilijk om efficiënt te produceren in het complex aan de Morsweg. Na enige tijd komt een delegatie van de Pet Milk Company kijken hoe de vlag er bij hangt in hun Leidse bedrijf.

"Na die inspectie was het gelijk afgelopen," zegt Van der Vet, "daar waren ze heel radicaal in." Een aantal investeringen bleef nutteloos. Zo was in de tuin naast de fabriek een suikersilo gebouwd. Van hier uit zou de suiker via een buizenstelsel boven de kookpannen terecht moeten komen, maar dat systeem werd nooit meer aangelegd.

In augustus 1965 valt het besluit de N.V. te ontbinden per 1 januari 1966, de liquidatie gaat twee maanden eerder in. Eind september krijgen de laatste 39 personeelsleden te horen dat het ook voor hen is afgelopen. Het Leidsch Dagblad, de Nieuwe Leidse Courant en de Leidse Cou-

rant brengen het nieuws diezelfde dag nog, de laatste zelfs op de voorpagina.

Een deel van het personeel kan bij andere bedrijven aan de slag, veel ouderen worden werkloos. Van der Vet: "De sluiting was voor veel mensen een grote klap. Er waren mensen die hun hele leven bij Pel gewerkt hadden. Die Amerikanen gaven wel een afkoopsom, maar dat was niet de moeite. En pensioen had je ook niet."

Als herinnering aan betere tijden hing beneden in de hal van het Pel-complex een Gouden Medaille, die de fabriek in het begin van de eeuw had behaald. Waarvoor en wanneer wist niemand meer precies, maar het was een symbool voor de prestigieuze fabriek die Pel ooit was. Bij de ontmanteling was de medaille een van de weinigheden die niet automatisch werden weggegooid. Al snel bleek dat het geen goud was dat al die jaren had geblonken. De gouden plak bleek een goedkope legering die alsnog bij het grof vuil belandde.

Eric-Jan Weterings
Fotoreproducties Niek Bavelaar

Schriftelijke bronnen:

- Handelsregister Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland dossier no. 451 (1921), 2467 (1922) en 9283 (1942)
- Adresboeken 1860, 1866, 1893, 1900, 1908, 1911-12, 1914-15 (Gemeente Archief Leiden).
- Bevolkingsregister 1854-61 (GAL).
- Krantenknipsels:
- Leidsch Dagblad 24-12 1964, 09-05 1965, 27-09 1965, 30-09-1965, 09-05 1966 en 01-06 1968 (archief Leidsch Dagblad)
- Leidsch Dagblad 13-08 1946, 14-08 1946 (GAL)
- Leidse Courant 27-09 1965 (GAL)
- Nieuwe Leidse Courant 27-09 1965 (GAL)
- Volkskrant 02-10-65 (GAL)

Literatuur:

- Eenige interieurs van onze fabriek. Gebroeders Pel Leiden Holland (eigen uitgave ca. 1930)
- Leids jaarboekje 1936-1937 (29e deel)
- Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1990

Gesprekken (januari-mei 1993):

- Mw. J.J. Pel en hr. C.G. Pel
(weduwe resp. zoon directeur C.G. Pel)
- Hr. H. van der Vet (assistent bedrijfsleider)
- Mw. H.C. Fortrie (cheffin inpakafdeling)
- Hr. G.M. Steenberg (arbeider produktie)
- Mw. F. den Hoed-Van Dijk (inpakster)

Vier jaar "actievoeren voor Parmentier"

Een vergadering zonder dat Parmentier ter sprake kwam is de afgelopen vier jaar nauwelijks voorgekomen. Door de recente sloop is dat punt definitief van de agenda verdwenen. Parmentier behoorde met de Meelfabriek en de Vooruit tot de belangrijkste industriële monumenten voor het behoud waarvan STIEL zich warm heeft gemaakt. Reden genoeg voor een korte evaluatie, door secretaris H.D. Tjalsma op persoonlijke titel geschreven; het behelst derhalve niet noodzakelijk het bestuursstandpunt.

Op 19 juli 1989 heeft STIEL het Leidse College van Burgemeester en Wethouders verzocht het Parmentier-complex op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen, dit ter ondersteuning van het kort daarvoor gegeven advies van de gemeentelijke monumentencommissie, dat tot dezelfde conclusie was gekomen. Later heeft STIEL de Minister van WVC verzocht Parmentier op de rijksmonumentenlijst te plaatsen. Ook is STIEL in beroep gegaan tegen de wijziging van het bestemmingsplan, om langs deze weg sloop proberen tegen te houden en nieuwbouw te voorkómen. Zoals bekend zijn al deze pogingen uiteindelijk mislukt. Een positief gegeven van onze bemoeienis met al deze arbeidsintensieve procedures is dat STIEL hoe dan ook veel 'expertise' heeft opgedaan en van zijn fouten heeft geleerd.

Waarom deed STIEL dit allemaal? Het werd ons vaak gevraagd, soms met een ondertoon van: Wat heeft het nu nog voor zin het op te nemen tegen een coalitie van gemeente en projectontwikkelaar? Dat bracht, en brengt, ons ook tot de vraag of het de taak van STIEL is als een actiegroep op te treden (een uiterst nette trouwens).

Het moet gezegd worden: de afloop van de zaak-Parmentier doet de gedachte versterken dat wanneer binnenskamers door de gemeente bij een concreet project eenmaal het besluit genomen is om met een projectontwikkelaar in zee te gaan geen macht ter wereld meer in staat is daar nog enige verandering in te brengen. De commerciële belangen van een projectontwikkelaar en een discotheekhouder gaan vóór, zelfs wanneer duidelijk is dat er verder eigenlijk niemand in de stad is die iets in sloop en/of nieuwbouw ziet: de direct omwonenden niet en ook een breed samengestelde groep van organisaties op lokaal historisch en monumentaal terrein niet ('Oud Leiden' voorop). En de gemeenteraad luistert ook niet echt.

Of is dit te cynisch gedacht en heeft, op de lange termijn gezien, al onze moeite wel iets opgeleverd? Is er bij het gemeentebestuur misschien toch meer begrip gekomen voor juist de industriële monumenten in haar stad? Mogen we hopen dat Scheltema niet dezelfde weg volgt als Parmentier (om nog maar even te zwijgen van de Meelfabriek)? Het is te vroeg om daarover conclusies te trekken. Duidelijk is wel dat het gemeentebestuur in behouds zaken te allen tijde met een gezonde dosis argwaan gevolgd moet blijven worden. Duidelijk is mijns inziens ook dat hier voor STIEL werk aan de winkel blijft, wanneer althans STIEL de pretentie heeft ook iets te willen doen aan het behoud van het industrieel erfgoed in Leiden.

H.D. Tjalsma

Meer aandacht gevraagd voor industrieel erfgoed in komende beleidsperiode

STIEL schrijft politieke partijen aan

Volgend jaar zijn er gemeenteraadsverkiezingen en de politieke partijen in Leiden maken zich al op om de verkiezingsprogramma's op te stellen. De politiek gaat aan het beleid vooraf en dit is dus een gunstig moment voor STIEL om te proberen het onderdeel monumentenzorg van het beleid in de 'monumentenstad' Leiden te beïnvloeden. In deze brief, door Marja Kroef opgesteld, wordt ook veel aandacht aan economische overwegingen ten gunste van het in stand houden van het industrieel erfgoed besteed. Gehoopt wordt dat de argumenten hun weerslag in de verkiezingsprogramma's zullen vinden en zullen uitmonden in een betere Leidse monumentenzorg.

De brief heeft veel publiciteit gekregen, zelfs een landelijk dagblad (de Telegraaf) besteedde er in positieve zin aandacht aan. In de eerstvolgende vergadering van de werkgroep van STIEL zal de follow up van deze actie worden besproken. Stietz geeft hieronder de tekst van de brief weer met als motto: Monumentenzorg kost niet alleen geld!

Monumenten zijn maatschappelijk van belang. Steden en dorpen onderscheiden zich van elkaar door hun cultuur-historische erfenis. Behoud van monumenten versterkt hun identiteit en draagt bij aan de kwaliteit van onze leefomgeving. Monumenten zijn ook cultureel van belang. Ze hebben de eeuwen getrotseerd. Ze zijn een voor iedereen zichtbaar cultuurbezit, en houden de herinnering aan vroeger tijden levend. Monumenten zijn eveneens economisch van belang. Het cultuur-historisch toerisme is een van de speerpunten van de toeristen-industrie in Nederland. Toerisme is zeker voor een stad als Leiden van economisch belang. Er zijn natuurlijk meer aantrekkelijke steden in Nederland, maar het bijzondere van Leiden is dat het een vrijwel complete Hollandse stad is, en dat de overblijfselen daarvan voor een aanzienlijk deel nog te zien zijn. Voor toeristen is Leiden niet alleen museumstad, maar zeker ook een stad met een rijk vanaf de openbare weg zichtbaar cultuurgood. Voor de instandhouding en bevordering van cultuur-historisch toerisme zijn monumenten van bedrijf en techniek zeer belangrijk. Het ziet er naar uit dat de raadsverkiezingen 1994 in Leiden de verkiezingen van de bezuinigingen worden. De ene bezuinigingsronde is nog niet afgerond of de volgende wordt al weer aangekondigd door de verantwoordelijk wethouder. Een economisch belangrijke bedrijfstak als het toerisme dient daarbij te worden ontzien, omdat met een slecht beleid op dat terrein ook inkomsten uit toerisme dreigen weg te vallen.

Wanneer een gemeentebestuur zich genoodzaakt ziet tot bezuinigen, is het van belang het meest kwetsbare van de haar toevertrouwde middelen en beleidsterreinen te ontzien. Wat betreft monumentenzorg is dat -jammer genoeg de sector industriële monumenten: die worden eerder en met minder tegenspraak verwaarloosd dan monumentale woonpanden. Bovendien komt het bij bedrijfsmonumenten vaker voor dat een object door veel mensen als lelijk wordt gezien. De overloze - want niet objectief af te sluiten - discussie over mooi en lelijk leidt er al snel toe dat een niet mooi gevonden object niet wordt beschermd. Daarmee wordt echter voorbij gegaan aan de historische waarde die een dergelijk object kan hebben. De Leidse Meelfabriek bijvoorbeeld wordt door veel mensen lelijk gevonden, maar het pand herbergt wel een unieke combinatie van bouwmethoden door de jaren heen, en is voor veel Leidenaren een herinnering aan een belangrijk gevonden bedrijfstak. Cultuur-historisch toerisme behoeft zich niet te beperken tot veelal mooi gevonden objecten,

maar kan ook wijzen op interessante historische verschijnselen en ontwikkelingen bij andere, minder makkelijk in het oog liggende objecten.

De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) pleit daarom voor de komende raadsperiode voor een grote sprong voorwaarts inzake het behoud en de bescherming van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Wij onderschrijven dat binnen een gemeentelijke agglomeratie verschillende functies vervuld moeten worden. Wonen, leren, werken, recreëren: daar is ruimte, al dan niet bebouwd voor nodig; maar een stad dient ook herkenbaar te blijven voor zijn inwoners en bezoekers, en voormalige bedrijfsgebouwen kunnen daar een belangrijke functie in vervullen. Naar onze mening wordt te snel besloten tot sloop en nieuwbouw, en wordt te weinig gekeken naar de mogelijkheden tot hergebruik van bestaande panden. Veel vroegere bedrijfsgebouwen kunnen goed verbouwd worden tot appartementen (woonruimte), of voor bedrijven en instellingen geschikt gemaakt worden. Aandacht voor hergebruik zou niet per sé binnen het ambtelijk apparaat gerealiseerd hoeven te worden; gedacht kan ook worden aan projecten in samenwerking met STIEL, de Technische Universiteit Delft, en wellicht de inzet van mensen via werkgelegenheidsprojecten.

Behoud van bedrijfsmonumenten kan ook op een andere manier plaatsvinden, zonder dat dat de gemeente structureel geld kost. De aan STIEL gelieerde Stichting Levend Ambacht Leiden (STAL) houdt ambachtelijke bedrijven in stand die zichzelf bedruipen. De smederij aan de Oude Varkenmarkt draait in beginsel zonder een cent subsidie, en hetzelfde gaat binnenkort gebeuren met de schoenmakerij aan de Bakkersteeg. Monumenten van bedrijf en techniek behouden hoeft dus niet altijd geld te kosten. En projecten die in eerste instantie wel een investering vergen, kunnen die vaak op termijn terugverdienen. Hergebruik in de vorm van appartementen in oude fabrieksgebouwen trekken vaak mensen die bereid zijn een flinke huur te betalen voor een door hen als aantrekkelijk ervaren woning. Toerisme brengt eveneens geld in het laatje, en heeft een werkgelegenheidsverhogende uitstraling naar verschillende bedrijfstakken binnen de gemeente. Monumentenzorg als zodanig tenslotte levert hoogwaardige werkgelegenheid op.

Wij hopen dat u het bovenstaande wilt meewegen bij de opstelling van uw nieuwe verkiezingsprogramma.

Ing. H.J. Budel
voorzitter

LAVA

Een initiatief van de Dirk van Eck-Stichting

Behalve STIEL zijn er in Leiden nog enkele andere organisaties actief op het gebied van stads- en streekgeschiedenis. Met haar tweeduizend leden is de 90 jaar oude Vereniging 'Oud Leiden' de grootste. De Vereniging Jan van Hout heeft veel leden die tot de vaste bezoekers van het Gemeentearchief kunnen worden gerekend. Dan is er ook nog de ca. tweehonderd donateurs tellende Dirk van Eck-Stichting. Deze groepering richt zich vooral op de bestudering van de sociale geschiedenis van Leiden e.o. Tot haar vaste activiteiten behoort de uitgave van een Jaarboek, waarvan sinds 1989 vier afleveringen zijn verschenen.

Gelukkig onderhouden de diverse organisaties - ook al vanwege de vele dubbellidmaatschappen - goede contacten met elkaar. Dit geldt speciaal voor STIEL en de Dirk van Eck-Stichting. Dat is logisch, want afgezien van de vele dubbellidmaatschappen gaat de belangstelling voor het industriële erfgoed en de sociale geschiedenis vaak hand in hand. Dat is gebleken toen het gebouw van de voormalige coöperatie 'Vooruit' aan de Korevaarstraat gesloopt dreigde te worden. Dankzij het gezamenlijk optreden van STIEL en de Dirk van Eck-Stichting lijkt behoud van de opmerkelijke gevelwand thans vrijwel zeker. Een ander voorbeeld? Enkele jaren geleden ontdekten de Dirk van Eck-Stichting een unieke verzameling bedrijfsfoto's. De tweeduizend afbeeldingen zijn inmiddels door het Gemeentearchief aangekocht, maar worden door STIEL en de Dirk van Eck-Stichting geïnventariseerd. Hopelijk wordt deze samenwerking in de toekomst nog versterkt, zonder dat daardoor de eigen identiteit wordt aangetast. Daarbij kan worden gedacht aan de uitwisseling van artikelen in Stielz en het Jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting. Wat dat betreft voegen wij de daad bij het woord. In het bijgaande artikel worden de Stielz-lezers geïnformeerd over de totstandkoming van het Leids Audiovisueel Archief (LAVA), een initiatief van de

LAVA: een boeiend initiatief

Op 16 mei 1992 organiseerde de Dirk van Eck-Stichting in het Leidse Volkshuis de studiedag 'Stadsbeeld in Beweging'. Tijdens die gelegenheid werden uit verschillende perioden films vertoond die lieten zien hoe het Leidse stadsbeeld sinds de jaren dertig is veranderd. Gezien de grote belangstelling - de studiedag trok ruim 250 bezoekers! - werd besloten om de films door middel van een videoband uit te brengen. Tegelijkertijd bracht de Stichting een catalogus uit, waarin maar liefst 632 titels en bijzonderheden van films en geluidsbanden van en over Leiden staan vermeld.

De organisatoren konden toen niet vermoeden dat hun activiteit een lang vervolg zou krijgen. De organisatie van de studiedag viel namelijk min of meer samen met het besluit om het Centrum Leidse Stadsfilms (CLS) op te heffen. Het CLS was in 1981 opgericht met het doel om de beschikbare Leidse films op aanvraag te vertonen en zo mogelijk onbekend materiaal op te sporen. Helaas was het CLS wegens gebrek aan tijd en menskracht al enkele jaren niet meer zo actief. De resterende CLS-vrijwilligers hoopten dat de Dirk van Eck-Stichting de taken zou overnemen.

Een Leids audiovisueel archief

Na een aarzelend begin lijkt die wens in vervulling te gaan. Op voorstel van de Dirk van Eck-Stichting wordt thans getracht om de Werkgroep Leids Audiovisueel Archief (LAVA) op te richten. Leden of medewerkers van diverse organisaties, zoals het Gemeentearchief, de Lakenhal, de Openbare Bibliotheek, Videoproducent Beelding, de Leidse Video- en Smalfilmiga en de Stichting Welzijn hebben ook belangstelling getoond.

Om diverse redenen is besloten om het LAVA als werkgroep onder te brengen bij de Dirk van Eck-Stichting. De werkgroep heeft verschillende doelstellingen. Prioriteit heeft het in kaart brengen van het Leidse filmbezit. Weliswaar is dankzij de uitgebrachte catalogus de omvang van het audiovisuele archief bekend, maar dat is nog iets anders dan een échte inventarisatie van de voorkomende stadsbeelden, personen en (bedrijfs)activiteiten. Vanzelfsprekend zal de werkgroep ook trachten om nog

onbekend, maar waardevol materiaal te verwerven. Wat dat betreft heeft de Dirk van Eck-Stichting in het afgelopen jaar al verschillende films ontvangen (waaronder *Leiden in de jaren zestig*, *De inenting tegen polio-myelitis van 1957* en registraties van uitstapjes van het club- en buurthuis *In de Vroolijcke Arke* uit de jaren vijftig en zestig). Tenslotte wil de stichting doorgaan met het uitbrengen van waardevolle films. Zo bestaat het voornemen om binnen afzienbare tijd 'Stadsbeeld in Beweging II' te presenteren. Op die manier wordt het materiaal voor een

groot publiek toegankelijk gemaakt, terwijl van de financiële opbrengst in slechte staat verkerende films kunnen worden gerestaureerd.

Intussen wordt getracht om voldoende vrijwilligers te werven die bereid zijn om op enthousiaste wijze LAVA tot een succes te maken. Belangstellenden kunnen overigens contact op nemen met Kees Walle, tel. 167786 (overdag).

Kees Walle
Dirk van Eck-Stichting

Het logo toont Dirk van Eck (1867-1948), de peetvader van de Leidse sociaal-democratie.

Nieuw bestaan schoenmakerij Zierikzee in de Bakkersteeg

"Alsof je het verleden binnenstapt"

Schoenmaker Zierikzee uit de Bakkersteeg was meer dan veertig jaar een begrip in Leiden. Na zijn overlijden vorig jaar leek één van de laatste ambachtelijke bedrijfjes uit deze branche in de regio verdwenen, maar deze dreiging is sinds kort afgewend. In samenwerking met de Stichting Levend Ambacht Leiden (STAL) en de familie Zierikzee hoopt schoenmaker Ginus Nusteling het bedrijf binnenkort te heropenen.

Nusteling wil de sfeer die de afgelopen 43 jaar in de kleine werkplaats is gegroeid zoveel mogelijk bewaren. "Voorop staat het behoud van de schoenmakerij die in 1949 door Zierikzee is ingericht en die sindsdien nauwelijks is veranderd. Ik ben nu bezig de zaak een beetje op te knappen, maar ik laat zoveel mogelijk hetzelfde. De nieuwerwetse machines heb ik een beetje weggelaten achter in het vertrek, de TL-buizen heb ik vervangen door lampen en een oude stikmachine staat voor het raam, naast de tafel waar Zierikzee altijd aan werkte. Verder blijft alles op zijn oude plaats, de rekjes met zolen, de bakjes met onderdelen en de instrumenten. Ik heb me even afge-

pand veranderen. De eenvoudige gevel met deur en twee ramen blijft ongewijzigd, alleen de buitenboel wordt opgeschilderd. Binnenkort komen er weer bakken met geraniums voor de ramen, net zoals Zierikzee jarenlang het groen in zijn vensters koesterde. Boven de werkplaats ligt een rommelzolder onder een onbeschutte kap. De enige dakkapel die nu nog met houten platen is dichtgetimmerd krijgt een verfje en nieuwe ruiten, maar daar blijft het voorlopig bij. Omdat het pandje veel achterstallig onderhoud heeft wordt bekeken of in samenwerking met de gemeente een subsidie van Monumentenzorg kan worden verkregen. Zelfs elementaire voorzieningen als gas en

vraagde of ik de muren moest gaan schilderen, maar dat doe ik niet omdat ik dan de sfeer teveel geweld aandoe." Het enige stuk van het pandje waar Nusteling wel driftig aan het timmeren sloeg is de gang. "Ik heb de vervelende muren voor een deel betimmerd. Zo laat je zien dat er een nieuwe wind waait door het bedrijf en dat het geen gemaksbod is om alles zoveel mogelijk in de oude staat te houden. Een deel van de muur bij de telefoon verf ik niet. Daar schreef Zierikzee allerlei nummers en boodschappen op en het leek de familie en mij een aardig idee om dat zo te laten." Ook aan de buitenkant zal er voorlopig niet veel aan het

water ontbreken. Het toilet op het binnenplaatsje achter de werkplaats wordt doorgespoeld met regenwater dat in een ton wordt opgevangen. Nusteling staat echter huiverig tegenover al te rigoreuze ingrepen: "Als je hier binnenkomt is het alsof je in een tijdmachine bent gestapt. Die entourage wil ik behouden en bij een restauratie is de kans groot dat die verdwijnt. Schoenmakerijen als deze bestaan gewoon niet meer. Het is allemaal modern en strak met veel wit en lichtblauw en lamellen voor de ramen. Ik vind het prima, maar ik houd er niet van." Buurtbewoners zijn enthousiast over de plannen van Nusteling. "De werkplaats is het enige dynamische plek-

Heropening door burgemeester Goekoop op maandag 13 september om 17h00

je in de straat, waar verder alleen woonhuizen staan. De mensen vinden het leuk dat er weer wat gebeurt in hun straat en ze zijn ook buitengewoon behulpzaam. Water mag ik bij een van de burens halen. Ik ken die mensen nauwelijks, maar ik heb direct een sleutel gekregen. Dat is kenmerkend voor de manier waarop de mensen hier met elkaar omgaan." De schoenmaker denkt het waterprobleem voorlopig op te lossen door een jerrycan met een kraantje te installeren. "Het is een beetje moeilijk om klanten koffie aan te bieden en in de toekomst heb ik voor de bedrijfsuitoefening ook water nodig. Ik wil hier onder meer orthopedische maatschoenen gaan maken en daarbij heb je water nodig om gipsen modellen te maken."

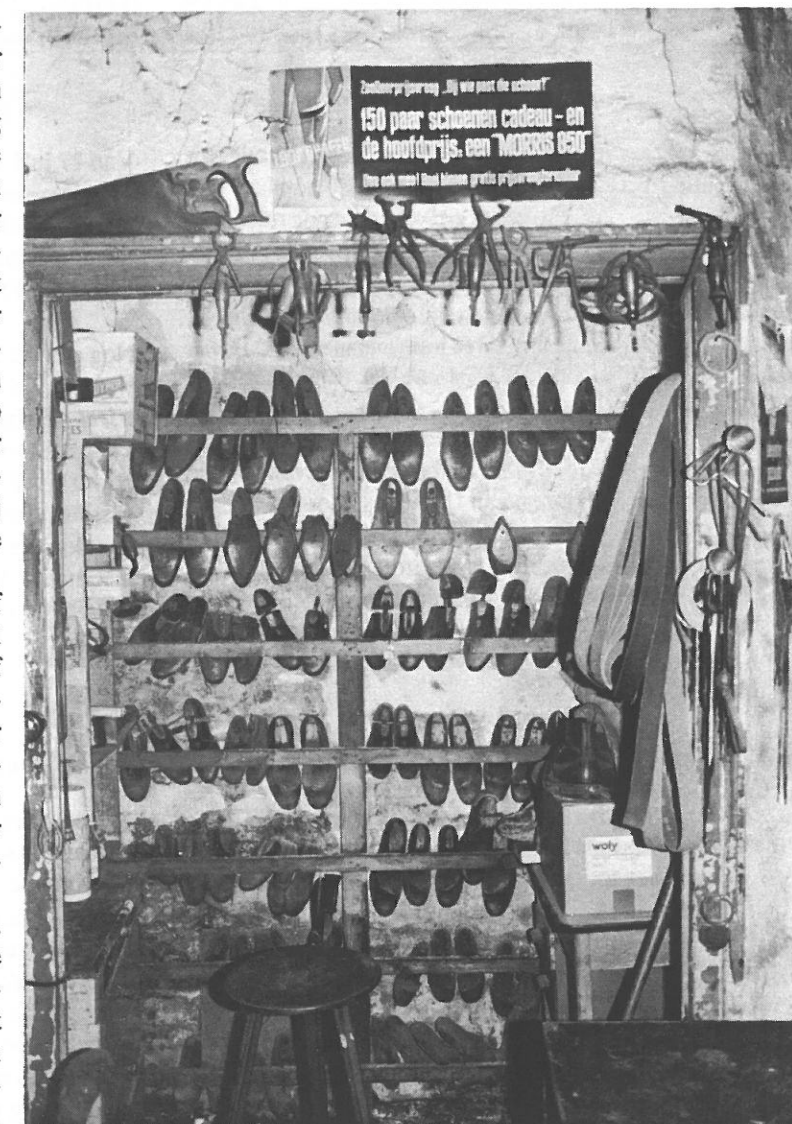
Over de levensvatbaarheid van zijn bedrijf maakt Nusteling zich geen zorgen, ook al is dit de eerste keer dat hij voor zichzelf begint. Tot voor kort werkte de Oegstgeestenaar bij de Annakliniek in Leiden, waar hij vanwege een reorganisatie moest vertrekken. Momenteel werkt hij free-lance in de schoenenbranche en studeert hij voor het diploma orthopedisch maatschoenmaker.

"Ik wil mij richten op de kwaliteitsschoen. De mensen betalen bij mij meer dan bij de hakkenbar, maar vanuit dat principe werkte Zierikzee ook. Ik heb goede hoop dat dat lukt. Ik noem het ook nadrukkelijk een schoenmakerij, maar naast het reparatiewerk wil ik ook schoenen gaan maken, liefst op een zo ouderwets mogelijke manier. Waarom? Omdat maatschoenmaker mijn vak is en het mooi is om te doen."

Nusteling wil er niet de voornaamste activiteit van maken, "maar ik wil toch kijken of mensen bereid zijn een fors bedrag te betalen voor handgemaakte schoenen. Maatpakken die drie à vier keer zo duur zijn als een goed confectiepak worden ook verkocht. Een Mercedes doet niet onder voor een Rolls-Royce, maar als mensen er het geld voor hebben kopen ze toch de duurste auto. En waarom? Deels natuurlijk uit snobisme, maar ook omdat ze het leuk vinden dat een echt vak nog bestaat."

In de toekomst wil de ondernemer ook orthopedische schoenen gaan maken. "Dat is een vak waarin je gemakkelijk je brood kan verdienen. Voordat ik aan ziekenfondsen kan leveren moet ik eerst mijn diploma halen en dat hoop ik binnenkort te doen."

Rijk zal de nieuwe schoenmaker van zijn nering niet worden, maar dat is ook niet zijn bedoeling. "Deze werkplaats is voor mij een droom. Toen ik een paar jaar geleden door de Bakkersteeg fietste en Zierikzee achter het raam aan het werk zag dacht ik direct: zo iets wil ik ook. Ik ben een praatje gaan maken en toen ik binnenliep was ik gelijk verliefd op het interieur. Ik heb Zierikzee gevraagd of hij mij de zaak niet wilde verkopen als hij ooit zou stoppen.

Daar praatte hij een beetje overheen, want volgens mij had hij het prima naar zijn zin. De hele dag stond de klassieke radiozender aan. Regelmatig kwam er eens iemand binnen om een praatje te maken, want hij was een zeer geziene figuur in de buurt. En dat is precies wat ik al lange tijd zoek: een ontspannen bestaan als zelfstandige. Ik hoef niet de hele wereld te hebben, als ik maar lekker kan werken met Hilversum vier aan."

Eric-Jan Weterings
Foto's Niek Bavelaar

STAL staat voor Stichting Levend Ambacht Leiden. Deze organisatie, twee jaar geleden mede op initiatief van STIEL opgericht, heeft als doel ambachtelijke bedrijven in zo oorspronkelijk mogelijke staat te behouden. Eerder zorgde STAL er voor dat de smederij van Van Velzen aan de Oude Varkenmarkt in haar oorspronkelijke staat behouden bleef. Al enige tijd worden daar smeedcursussen gegeven. Inlichtingen over STAL verschaft de secretaris, E. van Welie, Doelengracht 4e, 2311 VM Leiden, tel. 071-146929.

Heropening door burgemeester Goekoop op maandag 13 september om 17h00

Diversiola

Publicaties

Van 'Erfgoed van industrie en techniek', een uitgave van de Stichting Erfgoed, verscheen het tweede nummer van de tweede jaargang. Het bevat artikelen over de rolbasculebruggen over de Delfshavense Schie en over de ontwikkeling van scheepsgeschut bij de Nederlandse marine in 1780-1880. Boekbesprekingen completeren het geheel. Inlichtingen over abonnementen en losse nummers bij C.H. van Eldik, Brilduikerhof 12, 2623 NT Delft. Tel. (015) 622499

Ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de *Stichting Diogenes* werd een jubileumboek uitgegeven door de Vereniging van Vrienden van Diogenes. Hoewel Diogenes zich niet specifiek richt op industriële monumenten, biedt dit boekje toch een aantal aardige verhalen op het terrein van de Leidse bouwgeschiedenis. Het boekje is voor f 9,50 bij het Leidse Gemeentearchief te krijgen, leden van 'Oud Leiden' betalen f 7,50

Nieuw onderdak bedrijfshistorische voorwerpen STIEL

De collectie bedrijfshistorische voorwerpen van STIEL groeit gestaag. Enige tijd geleden werd de verzameling verrijkt met een aantal sinds lang in onbruik geraakte handgereedschappen afkomstig van de Stadswerf in Leiden. Daarnaast telt de collectie ook grote voorwerpen zoals een historische lampen-pit-breimachine (de laatste die in Leiden in gebruik was) en een schoenmakersnaaimachine met voetaandrijving op gietijzeren frame.

Tot nu toe heeft de collectie gastvrijheid genoten in de opslagplaats van het Hoogheemraadschap Rijnland aan de Breestraat. Deze ruimte krijgt echter een andere bestemming waardoor de collectie van de stichting op de schopstoel kwam te zitten. STIEL is daarom zeer gelukkig, door vriendelijke tussenkomst van de heer Sj. M.T. Vlek opslagruimte gevonden te hebben in de voormalige 50 kV hal van het EWR te Leiden. De voorwerpen van STIEL zijn in beginsel voor het toekomstige Historisch Museum Leiden bestemd. Voorlopig vinden ze echter een uitstekende plaats naast vele andere historische voorwerpen van het EWR. De 50kV hal (dat staat voor vijftig duizend Volt maar de ruimte is niet meer als zodanig in gebruik) is namelijk nu bestemd voor opslag van voorwerpen die te zijner tijd in het bedrijfsmuseum van het EWR zijn te zien.

Voor het transport van de voorwerpen heeft STIEL een beroep kunnen doen op hulp van bevriende zijde in Leiden.

(Foto Niek Bavelaar)

Onlangs werd de laatste hand gelegd aan de restauratie / renovatie van het pand van Kuperus aan de Hogewoerd. Pièce de résistance vormt de reclameschildering aan de Nieuwe Rijnkant, de achterzijde van het pand.

Op stap in België

Van 17 juli tot het einde van dit jaar is er in het MIAT, Minnebeers 9 in het Belgische Gent (elke dag van 9.30 uur tot 17.00 uur, behalve maandag; tel. 09-2235969) een tentoonstelling te zien over *Koffie & Tabak*, met o.a. machines uit een koffiebranderij en een sigarenmakerij.

Nog een aankondiging uit het Belgische: Op 24 oktober wordt in Zuidwest-Vlaanderen een *Dag van het Industrieel Erfgoed* georganiseerd rond de "Vlasvallei". Langs de Leie, tussen Armentières en Waregem, zullen zowel aan Franse als aan Belgische kant in een 'grensoverschrijdend' project in totaal ca. vijftig industrieel-archeologische sites opengesteld worden. Verdere informatie: vzw Vlasvallei, Bissegemplaats 6, 8500 Kortrijk, België (t.a.v. de heer A. Linters), tel/fax: (056) 359102

(Foto Niek Bavelaar)

De openstelling van de machinekamer van de Blauwpoortsbrug tijdens de Lakenfeesten in juli was een groot succes. Voor degenen die het gemist hebben is er op zaterdag 11 september, de Leidse Uitdag / Open Monumentendag, een herkansing tussen 11.00 en 16.00 uur.

Leidse Uitdag / Open Monumentendag zaterdag 11 september 1993

Evenals in voorgaande jaren is STIEL weer aanwezig op de aanstaande Leidse Uitdag in de Pieterskerk. Het is de bedoeling dat op deze dag Leidse (culturele) verenigingen zich presenteren. STIEL is aanwezig - waarschijnlijk in de kooromgang van de kerk - met een stand en een foto- en diapresentatie. Naast algemene informatie over STIEL besteden wij aandacht aan het thema van de monumentendag dit jaar: 'Stegen'.

In het kader van de open monumentendag is STIEL ook aanwezig in de machinekamer van de Blauwpoortsbrug. STIEL zoekt mensen die op 11 september een of meerdere uren aanwezig willen zijn op de kraam. Vrijwilligers kunnen zich melden bij Ron Roetman, tel. (071) 144819 of (071) 273835.

(Ingezonden mededeling)

B & G Assurantiepartners
Rapenburg 8
2311 EV Leiden
Tel. (071) 125447 Fax (071) 121373

Alle verzekeringen, pensioenen, lijfrenteverzekeringen en
hypotheek
Vrijblijvend advies op maat